

Gedwongen gastvrijheid

*De opvang van Belgische vluchtelingen tijdens de
Eerste Wereldoorlog in Kampen*

door Geraart Westerink

Tijdens de Eerste Wereldoorlog kwam een grote stroom vluchtelingen op gang - burgers en militairen - van wie velen het neutrale Nederland als reisdoel kozen. Een aantal van hen werd tijdelijk ondergebracht in Kampen. Dit artikel belicht de activiteiten die werden ontplooid om hen daar op te vangen gedurende de periode van oktober 1914 tot februari 1915, toen de eerste en omvangrijkste golf de stad bereikte en de impact op het sociaal-maatschappelijk leven het grootst was.

Aanleiding is de vondst van een aantal onbekende en daardoor niet eerder gepubliceerde stukken uit die tijd, zoals correspondentie en foto's, in het archief van Jacob Frederik van Hanswijk Pennink (1859-1955), eigenaar en hoofdredacteur van de *Kamper Courant*, dat berust in het SNS Historisch Centrum.¹ Zij geven informatie prijs die mogelijk een zinvolle aanvulling vormt op datgene wat tot op heden geboekstaafd is over de Eerste Wereldoorlog in de gemeente Kampen.² Informatie die wordt ondersteund door de vaak uitvoerige contemporaine verslagen die Van Hanswijk Pennink in zijn eigen krant publiceerde over dit onderwerp.

Aan een paar vluchtelingen wordt extra aandacht besteed, vanwege hun bijzondere activiteiten tijdens de Kamper periode, vanwege de contacten die zij lange tijd met hun gastgevers onderhielden en vanwege hun latere carrière, waaraan het verblijf in Kampen op substantiële wijze heeft bijgedragen.

De Eerste Wereldoorlog

De jaren voor de uitbraak van de Eerste Wereldoorlog liepen de internationale spanningen op, met name in Europa. Groeiend nationalisme en militarisme, dreigende sociale onrust en littekens van vorige conflicten - om slechts een aantal factoren te noemen - legden de kiem voor een oorlog van een tot dan toe ongekende schaal en wreedheid, mede 'dankzij' de verworvenheden

van de moderne techniek. Oorlogsvoering werd geïndustrialiseerd en gemechaniseerd en nog verder 'ontmenselijkt', waarmee al snel de valse heroïek en het kortzichtige opportunisme werden ondergraven waarmee de meeste partijen ten strijde waren getrokken.

Aanleiding voor het conflict, de spreekwoordelijke lont in een (al bomvol) kruitvat, was de aanslag door een Bosnisch-Servische nationalist op de kroonprins van de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie Frans Ferdinand en zijn vrouw op 28 juni 1914. Door allianties die in de voorgaande jaren waren gesloten ontstond een sneeuwbaaleffect van deelnemende landen, met de geallieerden (Verenigd Koninkrijk/Frankrijk/Rusland) aan de ene kant en de centralen (Duitsland/Oostenrijk-Hongarije) aan de andere. In de loop van de oorlog stortten ook andere partijen zich in het strijdgewoel en door het bezit van koloniën verspreidde het conflict zich over verschillende continenten.

Als begindatum voor de oorlog geldt 28 juli 1914, toen een Oostenrijks leger Servië binnentrok, gevolgd op 4 augustus door de Duitse inval in België via het toenmalige vierlandenpunt bij Vaals.³ Frankrijk was het doel, maar de Duitsers wilden met een omtrekkende beweging de verdedigingslijnen van dat land omzeilen in de hoop op een vrije doortocht door België dat officieel neutraal was. De Belgen hadden echter geanticipeerd op een mogelijk conflict door hun leger in de voorgaande jaren te versterken en waren niet van plan om een vreemde mogendheid zonder slag of stoot hun land te laten binnentrekken. De Duitse inval leidde dus tot hevige gevechten, waarbij geallieerde steun voor de Belgen (te) lange tijd uitbleef. Als gevolg trokken hun troepen zich op 18 augustus terug binnen de vesting Antwerpen die op 10 oktober capituleerde. 33.000 soldaten en honderdduizenden burgers vluchtten naar Nederland, dat er in tegenstelling tot België wel in slaagde de gewenste neutraliteit te behouden.⁴ De vluchtelingen verspreidden zich over het land, waarbij ze in eerste instantie vooral werden geholpen door particulieren en particuliere instanties. Pas later kwam er hulp van officiële overheidsinstellingen. Burgers en militairen werden gescheiden opgevangen. Militairen werden ontwapend en geïnterneerd, wat beslag legde op voor de mobilisatie noodzakelijke troepen. Het was een logistieke en altruïstische nachtmerrie, die van alle partijen veel incasseringsvermogen en improvisatietalent vergde.

De opvang in Kampen

De eerste berichten van het front klonken alarmerend. Grote groepen Belgen waren op drift geraakt en overspoelden grensgemeenten als Bergen op

Zoom. Spreiding van de stroom getroffen en over het land was urgent. Al na enkele weken richtten bezorgde Kamper burgers de eerste hulporganisaties op, zoals het Centrale Steuncomité, onder leiding van bankdirecteur Frans Walkate. Een eerste oproep om steun voor de Belgische slachtoffers, onder meer geplaatst in de *Kamper Courant* van Van Hanswijk Pennink, bracht 5082 gulden en 256,26 francs op.⁵ Begin augustus 1914 was het Nederlandse leger gemobiliseerd, inclusief het in Kampen gevestigde Instructie Bataljon en de Hoofdcursus. Zij lieten vrijwel lege gebouwen achter, die slechts gedeeltelijk werden opgevuld door andere militaire groeperingen.⁶ Daar was dus plek om vluchtelingen op te vangen. Hetzelfde gold voor het nabijgelegen artilleriekamp Oldebroek, waar een 'vluchtdorp voor tweeduizend personen' uit de grond was gestampt. Op 29 augustus arriveert daar een groep van 234 Belgische ballingen.⁷ In Kampen groeit ondertussen het aantal altruïstische initiatieven. Een damescomité, met als erevoorzitter de vrouw van burgemeester Blommestein, stelt zich ten doel 'de nood te lenigen der slachtoffers van den tegenwoordigen toestand'. De dames leggen contact met de leiding van het kamp in Oldebroek en richten zich op de inzameling van onder meer kleding, breinaalden, wol, vingerhoeden, scheermessen en rook- en pruimtabak. Al een paar dagen later trekt een groep jongens en meisjes met grote pakketten op hun fiets naar het vluchtelingenkamp 'om daar de goede gaven te bezorgen'. Er blijkt grote nood te zijn onder de nog steeds aanzwellende stroom ontheemden. Naast warme kleding zijn ook kinderspeelgoed en contant geld gewild, onder meer voor de aanschaf van postzegels, zodat de communicatie met achtergeblevenen in het thuisland nog enigszins in stand kan worden gehouden.⁸ Begin september brengt Prins Hendrik als voorzitter van het Rode Kruis een informeel bezoek aan Kampen. De stroom vluchtelingen is inmiddels zo groot dat ook particulieren worden opgeroepen om 'vreemdelingen tegen matigen prijs op te nemen'.⁹ Half oktober wordt een overkoepelend steuncomité opgericht om de wildgroei aan goede doelen te kanaliseren. 'Zij trachten hier ter stede aan een zoo groot mogelijk aantal ballingen, hetzij kosteloos, hetzij tegen matige vergoeding een tijdelijk onderkomen te verschaffen.' Leden zijn onder meer F.H.J. de Plot (administrateur van de Nutsspaarbank), Th. Laarman (winkelier), C. de Kock (zuivelfabrikant), W. Meijer (burgemeester van Wilsum), H.W.J. Priems (leeraar aan de hbs), J.H. Kok (uitgever), J.M. Gerrits (pastoor) en de dames A.M. Volkmans en W.F. Smit. Begin oktober vertrekt ook het laatste deel van het Instructie Bataljon uit de stad. De lege kazerne wordt meteen gevuld met vijfhonderd 'nieuwe' vluchtelingen die per trein zijn gearriveerd.¹⁰

Huisvesting

J.F. van Hanswijk Pennink maakt actief gebruik van zijn krant om medeburgers op te roepen 'asyl te verleen en aan de ongelukkigen die in altijd nieuwe panieken onze grens zijn overgevlogen'. (...) 'Aan Nederland is de eer te beurt gevallen een barmhartigheid en een naastenliefde ten toon te spreiden als gelooven wij, nog nooit in zoo weinige dagen voor vreemdelingen is gevraagd worden.' In zijn ondersteuning van deze patronale vorm van filantropie toont hij zich een klassieke 19de-eeuwse liberaal.

Half oktober bevinden zich ruim tweeduizend vluchtelingen in de stad, burgers en militairen, voornamelijk Belgen, in een stad met ongeveer twintigduizend inwoners: 1 op 10! De burgervluchtelingen worden overwegend bij particulieren ondergebracht. De militairen, worden - onder mild regime - gedetineerd, bijvoorbeeld in de kazernes, zoals die van het Instructie Bataljon en in het gebouw van de Hoofdcursus. Andere locaties die voor huisvesting dienden waren de Manege bij de Buitenhaven, het Werkhuis, de Buitensociëteit, de Weeshuizen en de Theodora Elizabethstichting in IJsselmuiden, een van de weinige gebouwen daar die voor dat doel geschikt waren. Daarbij bemiddelde burgemeester Meijer, die een grote rol speelde bij de opvang in IJsselmuiden.¹¹ De Koornmarktspoort is ingericht als ziekenboeg. Oud-militair kapitein F.A. Hoefer uit Hattem - ook bekend als gedreven strijder voor het behoud van historisch erfgoed - heeft de praktische leiding in handen. De opvang van militairen blijkt gemakkelijker dan die van burgers. Zij vormen een weliswaar grotere, maar relatief homogene groep die - onder bewaking en begeleiding - redelijk eenvoudig in de leegstaande kazernegebouwen 'passen'. De groep burgers is meer heterogeen en gemêleerd en heeft een meer autonome positie. Het plaatsen van hen, in kleine groepjes, is maatwerk. Met behulp van de gegevens van de burgerlijke stand worden ze in rubrieken ingedeeld en volgt distributie over adressen die het best bij hen passen, waarbij gebruik wordt gemaakt van een lijst met plaatsgenoten die - onder uiteenlopende voorwaarden - ruimte beschikbaar hebben gesteld. Deze verdeling is een lastige taak, zodat vaak toch nog noodgedwongen gezinnen moeten worden gescheiden.¹² Het rijk draagt een derde deel van de huisvestingskosten bij, dat echter 'op onbaatzuchtige wijze volkomen ten goede van de gasten wordt besteed'.

Verveling

Behalve de schaarste aan voedsel, kleding en onderdak is het grootste probleem waar de vluchtelingen voor worden gesteld de op de loer liggende ver-

Belgische geïnterneerden aan het vissen op de kop van de Bovenhaven, achter de manege. Collectie SNS Historisch Centrum.

veling. Vooral voor de militairen, die in tegenstelling tot de burgervluchtelingen zijn geïnterneerd en daardoor minder vrijheid van handelen hebben. Een speciale commissie van het steuncomité richt zich op dat probleem. Zitting hebben W. van der Muelen (sigarenfabrikant), J.H. Kok (uitgever), Th.H. Eilers (hoofd van de rooms-katholieke school aan de Vloeddijk), T. Plantenga (notaris) en Frans Walkate (bankier). Voorzitter is C. Vis (predikant van de Doopsgezinde Gemeente). In een zoveelste oproep tot de bevolking vraagt het comité (naast sigaren en tabak) boeken, gezelschapsspelen, geïllustreerde tijdschriften en kranten. Een probleem is dat veel vluchtelingen Franstalig zijn en er daardoor minder materiaal beschikbaar is, ook al was de beheersing en het gebruik van het Frans onder Nederlanders toentertijd grondiger en breder verspreid dan tegenwoordig. Het Comité voor Belgische Vluchtelingen houdt elke werkdag van 13.00 tot 14.00 uur zitting in Hotel de Dom van Keulen, gelegen op de hoek van de Morrensteeg en de Boven Nieuwstraat.¹³

Om te voorzien in de sociale en geestelijke behoeften van de ontheemden vinden er ook sportactiviteiten plaats en worden er kerkdiensten en 'gezellige avonden' georganiseerd, waaraan zowel burgers als vluchtelingen bijdragen leveren. De bovenzaal van sociëteit De Hereeniging wordt ingericht als verenigingszaal voor allerlei activiteiten. Er worden muziekinstrumenten te

leen gevraagd voor een op te richten Belgisch fanfarekorps. Het comité zoekt ijverig naar nuttige taken voor de tijdelijke gasten. Dat is niet eenvoudig, want dat mogen geen werkzaamheden zijn die ook door Nederlandse werklozen kunnen worden verricht, waar op dat moment geen gebrek aan was. De inspanningen leveren resultaat op. 'Het gaat goed met onze vluchtelingen en hun verhouding tot gastheren en gastvrouwen,' meldt Van Hanswijk Pennink, naast een dankbetuiging van de vluchtelingen aan de gastgevers. Het steuncomité op haar beurt bedankt de Kampenaren voor hun gulle gaven, in giften en natura bijeengebracht uit alle geledingen van de bevolking, inclusief dienstmeisjes en arbeiders van Berk en schoolkinderen die winkelbonnen verzamelden waar rookwaren voor konden worden gekocht.¹⁴

Protesten

Ondertussen begint de Kamper bevolking de gevolgen van de oorlog aan den lijve te voelen, onder meer door het groeiende gebrek aan grondstoffen. Zo kunnen bakkers geen witbrood meer leveren vanwege het gebrek aan tarwebloem. Als gevolg steken kritischer, populistischer geluiden de kop op. Een ingezonden brieveschrijver vraagt zich af of 'Nederland niet al genoeg monden te voeden heeft'. Het aantal vluchtelingen stijgt namelijk nog steeds, ook in Kampen. Her en der in het land neemt de druk op hen toe om huiswaarts te keren, ook vanuit de overheid. Er breekt een discussie los tussen voor- en tegenstanders. Sommigen wijzen erop dat niet alle vluchtelingen in dezelfde omstandigheden verkeren: er zijn er die genoeg geld hebben om zich te kunnen redden, maar er zijn ook talloze 'onvermogenen'. En naast degelijke burgers bevinden er zich ook onbetrouwbare lieden tussen die in werkkampen thuis zouden horen. Van velen is huis, dorp of stad volledig verwoest, of onbereikbaar door oorlogshandelingen. Soms is de kostwinner van een gezin gestorven. 'Het besluit tot terugkeer moet in volledige vrijheid worden genomen', poneert een lezer van de *Kamper Courant*. Hij stelt tevens dat Nederlanders moeilijk kunnen beoordelen wat de vluchtelingen hebben doorstaan.¹⁵ Een ander brengt te berde dat terugkeer toch echt het beste is, onder meer om te voorkomen dat opengevallen plaatsen in het thuisland door Duitsgezinde figuren worden bezet.¹⁶

Consolidatie

Terwijl de argumenten heen en weer blijven golven, breekt een periode van consolidatie aan. De zorg en opvang van vluchtelingen wordt gestroomlijnd en vervat in een werkbaar stramien. De Muziekschool en het Werkhuis gaan

Belgische vluchtelingen en Kamper burgers wandelend op de Stadsbrug. Van links naar rechts: J.E. van Hanswijk Pennink, Paul de Keyser, Henri Wils, M. van Hanswijk Pennink-Goldenberg, J.F. van Hanswijk Pennink en twee onbekenden, waarvan de linker persoon mogelijk A.H. van Hanswijk Pennink is. Collectie SNS Historisch Centrum.

Belgische militairen en Kamper jeugd op de De la Sablonièrekade. Collectie SNS Historisch Centrum.

De bemanning van de in het gebouw van het Instructie Bataljon (de huidige Van Heutszkazerne) ingerichte bibliotheek. Collectie SNS Historisch Centrum.

dienen als passantenhuizen voor nieuw aangekomenen. Vandaar worden ze onder leiding van Hoefer over de stad verspreid. Zowel gasten als gastgevers realiseren zich dat de bestaande situatie langer gaat duren dan verwacht. Daarop wijst ook de komst van een delegatie van de Belgische regering die begin november de Kamper situatie inspecteert.¹⁷ De aanwezigheid van (vooral) het grote aantal militairen blijft de bevolking fascineren. De Belgen klagen over 'opdringerige nieuwsgierigheid' als ze onder geleide van Nederlandse militairen een wandeling door de stad maken of een sport beoefenen en pleiten voor meer bewegingsvrijheid.¹⁸

De medewerkers van de 'Kampensche commissie tot ontspanning der geïnterneerde Belgische soldaten' richten ondertussen in het gebouw van het Instructie Bataljon een bibliotheek met leeszaal in met een collectie van ruim duizend boeken, tijdschriften en dagbladen, die binnen korte tijd vijfhonderd lezers trekt. In het gebouw bevindt zich ook een kantine met buffet, waar van alles te koop is. Niet iedereen is echter geholpen met de lectuur, getuige Hoefers voorstel om naast cursussen Nederlands ook les in lezen en schrijven te geven. Inmiddels mag hij zich, als dank voor zijn inspanningen, toeien met de titulaire rang van majoor.

Profijt

Terwijl er volop gewerkt wordt aan opvangfaciliteiten vertrekken de eerste groepjes vluchtelingen in november 1914 huiswaarts. Desondanks houdt de kritiek op degenen die blijven aan, maar in de kantlijn. Het grootste deel

van de bevolking steunt de ongenode gasten. Bovendien is duidelijk dat de opvang niet alleen overlast geeft, maar ook voordelen biedt, bijvoorbeeld in economische zin. Vaak hebben ze geld bij zich of ontvangen uitkeringen of toelagen die ze spenderen bij de plaatselijke middenstand. Banken melden grote bedragen aan omgewisselde valuta. Ook de diverse instanties die verantwoordelijk zijn voor de vluchtelingen kopen de benodigde etenswaren en andere behoeften vaak in bij plaatselijke ondernemers. Als er in december 1918 geruchten de kop opsteken dat de gevangenen naar een andere locatie zullen worden overgebracht pleit uitgever en raadslid H.J. Kok tijdens een raadsvergadering zelfs voor het behoud van de opvang van geïnterneerden voor Kampen, vanwege het profijt dat zij opleveren.¹⁹

De officiële opening van het verenigingslokaal is een succes. ‘Opperhoofd’ Hoefer is populair, zowel bij de vluchtelingen als bij de Nederlandse leger-eenheid die hen bewaakt. Onderofficieren uit beide groepen bieden hem een oorkonde aan, die is getekend door de Belgische soldaat Willy Wambach. De Belgen worden enthousiast betrokken bij het Sinterklaasfeest, dat in hun thuisland ook wordt gevierd, maar minder uitgebreid dan in Nederland. De krant publiceert een St. Nicolaasverhaal geschreven door soldaat (en amateurschilder) Jozef Goethals.

De culturele inbreng van de vluchtelingen is niet te verwaarlozen. De leiding van de bibliotheek in het gebouw van het Instructie Bataljon is in handen van ‘intellectuele geïnterneerden’. Pennink meldt onder meer de aanwezigheid van twee ‘teekenaars-schilders’ en een doctor in de letteren.²⁰ Zij vervullen een belangrijke rol bij allerlei activiteiten. Eind november wordt een Belgische avond georganiseerd - ‘soirée musicale’ - in genoemd gebouw. Letterkundige dr. Paul de Keyser, ongetwijfeld de hierboven vermelde doctor, leest namens de Vlamingen een hulde voor. Er zijn negenhonderd aanwezigen. Korte tijd later volgt een avond met een strijkorkest waarop Hoefer lichtbeelden toont van Nederlandse klederdrachten en monumenten, twee van zijn stokpaardjes.

Henri Wils

De waardering voor de inbreng en mogelijkheden van de vluchtelingen blijkt uit de expositie die op Tweede Kerstdag 1914 wordt geopend in een zaaltje van het Ethnografisch Museum aan de Nieuwe Markt 18 met werk van soldaat en kunstenaar Henri (Henricus Franciscus) Wils. Het museum was een randverschijnsel van de toentertijd in de stad gevestigde Hoofdcursus, een militaire opleiding waar jonge sergeanten tot officier werden

Henri Wils, Bregittensteeg te Kampen, houtsne, 1914. Collectie SNS Historisch Centrum.

opgeleid. Velen van hen vertrokken naar Nederlands-Indië en brachten bij terugkomst inheemse voorwerpen mee, die regelmatig aan de Hoofdcursus werden geschonken. Zo ontstond een groeiende verzameling waarvoor in 1911 een groter onderkomen werd gevonden in een herenhuis met monumentale trap aan de Nieuwe Markt, dat voorheen werd gebruikt door de Lutherse kerk en deels door deze instelling werd verhuurd.²¹ Conservator was de gepensioneerde kapitein IJsseldijk, die ook intensief betrokken was bij de vluchtelingenopvang en vanuit die positie dus gemakkelijk een museumzaaltje kon regelen voor een tijdelijke tentoonstelling, ook als die niets met etnografica van doen had.

Kunstliefhebber Van Hanswijk Pennink, die in zijn Parijse jaren een bescheiden, maar kwalitatief hoogstaande kunstcollectie had aangelegd,²² noemt Henri Wils in de aankondiging van de expositie 'een van de jongere artiesten wier werk daadwerkelijk de aandacht trekt'. Een aantal stadgenoten - onder wie ongetwijfeld Pennink zelf - had daarom het initiatief genomen 'het eens in het publiek te laten zien'.²³ Wils toont onder meer houtsnedes, houtgravures en pasteltekeningen. Een deel ervan is ouder 'Antwerps' werk

Henri Wils en zijn vader op de Burgwal. 1914. Collectie SNS Historisch Centrum.

De catalogus die verscheen bij de tentoonstelling van Henri Wils in het Ethnografisch Museum te Kampen (26-30 december 1914). Collectie SNS Historisch Centrum.

dat door Wils' vader was meegenomen toen die zijn zoon had bezocht. Een deel ervan was echter recent in Kampen gemaakt.²⁴ Blijkbaar had de kunstenaar de mogelijkheid om vrij rond te lopen in de stad.

Het is de eerste solotentoonstelling van Wils, na eerdere groepsexposities in onder meer Brussel, Antwerpen en Luik. Die exclusieve positie was natuurlijk in de hand gewerkt door de bijzondere omstandigheden, maar 'de omstandigheden alleen hadden hem zijn succes niet bezorgd'.²⁵ Zijn werk was goed genoeg. Henri Wils was leerling geweest van het Nationaal Hoger Instituut voor Schone Kunsten te Antwerpen, onderdeel van de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten aldaar, waar professor Edward (of Eduard) Pellens hem de arbeidsintensieve en nogal minutieuze techniek van de houtgravure had bijgebracht. Hij bereikte daarin een grote vaardigheid waaronder - volgens Van Hanswijk Pennink - zijn artistieke aanleg niet had geleden: 'Hij is eigenlijk even frisch en levendig als houtsnijder, als wanneer hij met pastel in broze breedheid omtrek en partijen aangeeft.' Er zijn tafereelen te zien uit Antwerpen en Brugge, maar ook een 'Steegje te Kampen', dat het jongste en kleurigste van de veertien werken op de tentoonstelling is: '(...) ook hier weer enkel de inwerking van het stadsgedeelte door lijnen,

Henri Wils tussen de tentoonstelling van zijn werk (26-30 december 1914) in de daarvoor ter beschikking gestelde zaal in het Ethnografisch Museum aan de Nieuwe Markt. Collectie SNS Historisch Centrum.

kleuren en verhoudingen, zonder afleiding van een figuurtje, en de kleuren in schemering.’²⁶

In de nalatenschap van J.F. van Hanswijk Pennink bevindt zich een aardige foto waarop Henri Wils in het museumzaaltje poseert.²⁷ Zijn werk is enigszins provisorisch opgehangen aan de muur. Twee stukken staan op de grond, een ander werk is opgesteld op een ezel, die is gedecoreerd met een Indonesische ikat, ongetwijfeld een object uit de ethnografische verzameling van het museum, waarvan ook ter linkerzijde van de ezel en op de schoorsteenmantel voorbeelden te zien zijn. Wils werk oogt volwassen en overtuigend en kan zich moeiteloos meten met de beste voorbeelden van toenmalige Kamper kunstenaars als Emile Moulin. De slechts vijf dagen durende tentoonstelling is een groot succes. Diverse werken worden verkocht. Zo komt de pasteltekening ‘Een steegje te Kampen’ terecht bij ‘juffrouw Goldenberg’ te Wezep, mogelijk familie van mevrouw Van Hanswijk Pennink-Goldenberg, de echtgenote van J.F..²⁸

Verbroedering

De positieve sfeer tussen gasten en gastgevers wordt nog eens onderstreept door een feestelijke bijeenkomst op de Zandberg te IJsselmuiden aan het begin van het nieuwe jaar.²⁹ De Nederlandse militairen onder aanvoering van majoor Hoefer overhandigen een vaandel met de Kamper kleuren (wit en blauw) en het devies ‘l’ Union fait la force’ (eendracht maakt macht) aan de oudste Belgische onderofficier van het depot, adjudant Monfort, als ‘voorwerp en symbool van vereniging voor de nog komende dagen’. Op het schouwspel komen enkele honderden kijkers af. De plechtigheid, waarbij

Nieuwjaarsbijeenkomst
1915 van Nederlanders en
Belgen op de Zandberg in
Ijsselmuideren. In het midden
met sabel majoor F.A. Hoef-
fer. Collectie SNS Historisch
Centrum.

ook het fanfarekorps van het depot is betrokken, trekt ter afsluiting met een triomfantelijke optocht door de belangrijkste straten van de stad.³⁰ Ook van deze gebeurtenis zijn foto's aanwezig in de collectie Van Hanswijk Pennink. Hoeffer vervult daarop wederom een hoofdrol. Fascinerend is de weidsheid en leegte van de inmiddels bebouwde en (deels) afgegraven Zandberg, die op zo'n relatief korte afstand van de Kamper binnenstad was gelegen.

Huisvlijt

Met de tentoonstelling van Wils hadden de kunstzinnigen onder de Belgische militairen hun kruit nog niet verschoten. Om de verveling te verdrijven waren in de verstreken maanden op grote schaal allerlei vormen van 'huisvlijt' beoefend. De beste voortbrengselen daarvan worden eind januari 1915 getoond in de Stadsgehoorzaal. Erevoorzitter is de al eerdergenoemde kapitein Van Ijsseldijk, uitvoerend voorzitter dr. Paul de Keyser. Bij de inrichting zijn onder meer Henri Wils, Joseph Goethals en architect Joseph Duchaine betrokken, die verantwoordelijk was voor het ontwerp. Duchaine had een Prix de Rome gewonnen in zijn woonplaats Luik, maar 'de oorlog riep hem tot ernstiger plichten'.

De tentoonstelling is ingericht in de foyer. Van daaruit treedt men een zaal binnen die door middel van decors is omgetoverd in 'Oud-Antwerpen'. Daar vinden allerlei activiteiten plaats 'tot vermaak en ontspanning', met onder meer toneelstukken, optredens van de fanfare, een buikspreker en zanggroepen in verschillende samenstellingen. Op de tentoonstelling worden vooral 'teekeningen, schilderijen en zaagwerk' vertoond: 'Alle natuurlijk niet bepaald meesterwerken, maar de meeste getuigende van vlijt, kunstzin

Omslag van de catalogus die verscheen bij de Huisvlijt-tentoonstelling in de Stadsgehoorzaal. De afgebeelde persoon is waarschijnlijk Henri Wils. Collectie SNS Historisch Centrum.

en geduld.' Er is onder meer beeldend werk van Wils en Goethals te zien 'die ook aardig kan schrijven', naast foto's van de Antwerpenaar Ch. Duhoux, die deels in Kampen zijn gemaakt. Een pasteltekening 'Oude Oorgatsbrug' van Wils komt uiteindelijk terecht in de collectie van mr. J. Boele.³¹ Een jury, waarin onder meer architect G.B. Broekema zitting heeft, beoordeelt de verschillende nijverheidscategorieën. Er wordt een geïllustreerde catalogus van het getoonde verkocht evenals de *Interneeringiana*, een door de gevangenen uitgegeven krant. Het evenement trekt veel publiek. In totaal komen er maar liefst 3412 betalende bezoekers. De totale opbrengst van de tentoonstelling (netto 500 gulden) komt ten goede aan de noodlijdenden in België.

Bezoekers en deelnemers tijdens de opening van de Huisvljttentoonstelling in de Stadsgehoorzaal, in het decor van een marktplein in Vlaanderen. In het midden majoor Hoefler en kapitein Van IJsseldijk. Collectie SNS Historisch Centrum.

Van de *Catalogus der tentoonstelling van huisvljht bestaande uit werken van geïnterneerde Belgische militairen te Kampen onder de hooge bescherming van mijnheer en mevrouw majoor Hoefler, ten bate der noodlijdenden in België* bevindt zich een exemplaar in de bibliotheek van het SNS Historisch Centrum. Het met een aantal foto's geïllustreerde boekwerkje is verzorgd vormgegeven en gedrukt bij J.H. Kok. De inhoud bestaat voor een groot deel uit advertenties van Kamper bedrijven, waarmee de kosten van de uitgave ongetwijfeld ruimschoots werden gedekt. De chique banketbakker en hofleverancier (*fournisseur de la cour*) R.J. Stuurman grijpt de tweetalige context van het evenement gretig aan om zijn assortiment aan te prijzen in het Frans. Hij promoot onder meer zijn 'pain de luxe et dessert', 'tompouces' en 'cornets à la crème' (sic) en dat in een tijd dat er geen witbrood meer was te krijgen.

Ook van de *Interneeringiana*, 'Orgaan van het Interneeringsdepot te Kampen. 1e en laatste Jaargang' is een exemplaar bewaard gebleven.³² De krant is gedrukt op hetzelfde formaat en dezelfde papiersoort als de *Kamper Courant*, wat een intensieve betrokkenheid van Van Hanswijk Pennink doet vermoeden.³³ De vaak humoristisch getinte inhoud, met Frans- en Nederlandstalige bijdragen van Kampenaren en Belgen, zoals aforismen, vaderlandslievende slogans en meer of minder serieuze epistels, openbaart de talenten die on-

der het legergroen verborgen gingen en de constructieve en amicale ‘internationale’ samenwerking. Tot degenen die, vaak onder pseudoniem, bijdragen verzorgen behoort onder meer eerdergenoemde dr. Paul de Keyser. De tentoonstelling wordt gezien als een waardig besluit van de tijd die 1600 Belgen in Kampen hebben doorgebracht, want inmiddels staat een groot deel van hen op het punt om de stad te verlaten.³⁴

Vertrek

Op 28 en 29 januari 1915 vertrekt het overgrote deel van de ongeveer 1600 geïnterneerde militairen uit Kampen.³⁵ Een flinke groep van hen (ongeveer 800 man) wordt overgebracht naar het daarvoor ingerichte kamp in Harderwijk. Twaalf blijven er achter in het Militair Hospitaal. De stemming bij het vertrek is goed, al grijpen enkele onverlaten de gelegenheid aan om huis te houden in de ontvangstkamer van het Instructie Bataljon. De bijeengebrachte ‘gevangenisbibliotheek’ wordt samengevoegd met die van het kamp in Harderwijk. Ook de groep Limburgse militairen die de bewaking van de gevangenen verzorgden verlaten de stad. Ze bedanken de Kampenaren voor de gastvrijheid: ‘Gedurende de mobilisatietijd zijn wij in verschillende plaatsen geweest maar we durven gerust zeggen dat nergens de bevolking zóó vriendelijk en goedhartig voor ons was als juist hier.’³⁶

De ongenode gasten hebben tijdens hun verblijf flink wat geld gependeed. Er is onder meer bijna 55.000 franc ingewisseld. Het Groene Kruis publiceert een verslag waarin wordt vermeld dat acht Belgen in totaal 117 dagen waren verpleegd. In het gebouw van de instelling was bovendien ‘een kleine Belg’ geboren.³⁷ Nu de meeste militaire gebouwen weer leeg staan kan een deel van het Instructie Bataljon terugkeren naar Kampen.

De aanwezigheid van het grote aantal vluchtelingen in Kampen had ook landelijk de aandacht getrokken. In *Panorama* verschijnt in januari 1915 een positief getoonzet artikel, rijk geïllustreerd met deels dezelfde foto’s die zich in het archief Van Hanswijk Pennink bevinden en waarschijnlijk door hem zijn aangeleverd, getuige een provisorisch briefje dat zich tussen de stukken bevindt.³⁸ Aan Henri Wils en zijn tentoonstelling werd een artikel gewijd in *Elseviers geïllustreerd maandschrift*, geschreven door medege-detineerde dr. Paul de Keyser.³⁹ Voor de Kamper uitgever H.J. Kok, die zoals vermeld, intensief betrokken was bij de vluchtelingenopvang, vervaardigde Wils in 1915 een boekband voor *Het Heilige Land*. Een opdracht die Kok hem zeker niet alleen ‘uit medelijden’ zal hebben verstrekt, want later volgden nog een viertal boekenleggers met afbeeldingen van respectievelijk, ‘Gezicht op

Henri Wils, Olieslagerssteeg te Kampen, houtsnede in meerdere drukgangen, 1917. Collectie SNS Historisch Centrum.

Kampen', 'Broederpoort', 'Cellebroederpoort' en 'Koorndamtpoort' en een omslag voor Idsardi's (pseudoniem van de Bolswarder onderwijzer Gerben Idses van der Ploeg) *Mooie Marie* (1916).⁴⁰ Buiten Kampen exposeerde Wils in de maanden mei-juni van het oorlogsjaar 1917 bij Huize van Hasselt in Rotterdam en later dat jaar in Kunstzaal Blussé en Van Braam in Dordrecht,

samen met keramist Klaas Vet. In 1918 was zijn werk te zien in de gerenommeerde kunsthandel d'Audretsch in Den Haag, tegelijkertijd met aquarellen van Jan Sluijters. In het najaar van 1918 had Wils een solotentoonstelling met houtsneden, ex-libris en boekomslagen bij de Koninklijke Nederlandse Boek- en Kunsthandel M.M. Couvée in Den Haag.⁴¹

Het verblijf in Kampen inspireerde een aantal kunstzinnige gevangenen, maar had ook invloed op plaatselijke kunstenaars. In februari 1915 exposeert Emile Moulin op een tentoonstelling in het Stedelijk Museum van Amsterdam twee werken waarvoor Belgische gasten model hadden gestaan: 'Vlaamsche kantwerkster' en 'Vluchteling'.⁴²

In maart 1915 verblijven nog een kleine honderd Belgen in de stad, voornamelijk burgers die bij particulieren onderdak hadden gevonden. Op de laatste zaterdagavond van die maand (27 maart) wordt uitgebreid afscheid van hen genomen in de bovenzaal van De Hereeniging die al die tijd had gefunctioneerd als ruimte voor bijeenkomsten en waar vanaf oktober 1914 ruim twintig avonden waren georganiseerd. Een aantal burgergevangenen wordt overgebracht naar een kamp bij Ede, een compleet dorp dat is berekend op maar liefst 10.000 personen. Een kleinere groep keert definitief terug naar huis. Ook de Belgische kinderen die waren verpleegd in het Burgerweeshuis verlaten de stad. Slechts een klein groepje blijft achter, onder wie enkele echtgenotes van in Harderwijk geïnterneerde militairen.⁴³ Eind april wordt de in augustus 1914 opgerichte Commissie van Steun, waarvan bankier Frans Walkate de algemeen voorzitter was, opgeheven. De diaconie en het armbestuur nemen de taken over.⁴⁴

Latere contacten

Veel contacten met vluchtelingen bleven ook na hun vertrek uit de stad bestaan, soms decennialang. Tijdens het maandenlange verblijf waren tussen sommige Belgen en Kampenaren hechte banden gegroeid. Dat is bijvoorbeeld het geval bij de familie Van Hanswijk Pennink, waarvan zowel J.F. als zijn vrouw Marguerite Goldenberg intensief bij de opvang betrokken waren. Op foto's zien we hen optrekken met diverse Belgen. Voor Van Hanswijk Pennink en zijn vrouw was de getoonde gastvrijheid waarschijnlijk meer dan obligate burgerplicht. De gasten uit het Zuiden brachten ongetwijfeld ook een vleugje zuidelijke ambiance mee die het echtpaar deed herinneren aan de huwelijksjaren in Parijs, waar hun zonen Anthony Hendrik (1900) en Johannes Eli (1901) waren geboren. De familie sprak ongetwijfeld vloeiend Frans, wat goed van pas kwam bij de communicatie met de 'zuiderburen'.

Er is correspondentie bewaard gebleven met de families Van Aarschot en Lecieux, en met Henri Bohée, die later in Brussel woonachtig is. Bohée wordt tijdens de oorlog tewerkgesteld bij de Heemaf in Hengelo. Deze contacten lijken echter minder intensief dan die met Henri Wils en Paul de Keyser.⁴⁵ In het archief van J.F. zijn nog diverse poststukken te vinden die getuigen van de hechtheid van de betrekkingen met deze twee spilfiguren van de Belgische gemeenschap in Kampen. Een poststuk van Wils uit 1915 is verstuurd vanuit het kamp in Harderwijk. Daarin toont hij zich dankbaar voor de genoten steun. Een ander heeft Rotterdam als poststempel. Wils schrijft dat 'het gevaar is geweken' en dat hij blij is dat de stad Brugge, die in het verleden zo vaak het onderwerp voor zijn werk was geweest, gespaard is gebleven voor het oorlogsgeweld en nu in geallieerde handen is. Ook is er een briefkaart uit Antwerpen die ervan getuigt dat hij weer terug is in zijn oude woonplaats. Dat was echter van korte duur. Het verblijf in Nederland was klaarblijkelijk zo goed bevallen dat hij in 1921 terugkeert om er zich definitief te vestigen. Niet in Kampen dit keer, maar in Rotterdam, waar hij blijft wonen tot zijn dood in 1967. De banden met Kampen worden echter niet verbroken. Wils blijft opdrachten uitvoeren voor uitgever H.J. Kok, zoals de omslag van het boek *Een Heilig 'Ja'* van Idsardi uit 1920 en de omslag van de *Catalogus van Boekwerken uitgegeven door J.H. Kok* uit 1929.⁴⁶ Nader onderzoek zal naar verwachting uitwijzen dat er meer ontwerpen voor Kok aan Wils zijn toe te schrijven. Wils werkt ook voor andere uitgevers. Zo zijn in het *Winterboek 1927-1928* van de Wereldbibliotheek een aantal illustraties van hem opgenomen.⁴⁷ Dat de contacten tussen Wils en Van Hanswijk Pennink langdurig waren blijkt uit de aanwezigheid in het archief van een door Wils 'atelier voor reclamekunst' ontworpen kalender uit 1930.

Paul de Keyser

De contacten met Paul de Keyser bleken eveneens bestendig. Als vrijzinnig liberaal vond hij in Van Hanswijk Pennink waarschijnlijk een geestverwant. Na het vertrek uit Kampen verbleef hij, net als Wils, enige tijd in Harderwijk, waar hij secretaris en later directeur wordt van de Werkschool aldaar. In het kamp, dat over een eigen drukkerij beschikt, geeft hij een maandblad uit. Hij werkt in die tijd mee aan *Elseviers geïllustreerd maandschrift* en andere periodieken. Zijn vrijheid van handelen is groot. Hij bezoekt musea, legt contacten met kunstenaars en intellectuelen, volgt colleges in Utrecht en Leiden en werkt als leraar aan de Belgische School in Den Haag. Hij is nog regelmatig te gast bij de familie Van Hanswijk Pennink.⁴⁸ Er zijn diverse

poststukken van hem in het archief te vinden en hij is ook na de oorlog zeer waarschijnlijk terug geweest in Kampen. In 1920 bemiddelt hij vanuit België mogelijk bij het verkrijgen van een stageplaats voor A.H. van Hanswijk Pennink, die een carrière ambieert als hovenier.⁴⁹

De Keyzers eigen carrière neemt na de oorlog een hoge vlucht. Hij werd een (inter)nationaal bekend ‘filoloog’ folklorist, flamingant en geschiedkundige’. Als hoogleraar introduceerde hij de studie van de Volkskunde aan de universiteit van Gent en ging zich intensief bezighouden met volkskundig onderzoek van het soldatenleven en de oorlogsfolklore in Vlaanderen, een interessegebied waarvoor de basis ongetwijfeld in de oorlog in Kampen was gelegd. In 1932 werd hij lid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde en in 1962 van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde. Hij overleed in 1966.⁵⁰

Besluit

Met het vertrek van het overgrote deel van de Belgische vluchtelingen aan het begin van 1915 kwam overigens geen einde aan de opvang van ontheemden in Kampen gedurende de Eerste Wereldoorlog. Zij bleven een beroep doen op de hulpvaardigheid van de stad en haar inwoners. Aan het einde van de oorlog werd er bijvoorbeeld een contingent Fransen gehuisvest. Ook bij de opvang van deze groep waren de Van Hanswijk Penninks betrokken. Hun toestroom had waarschijnlijk minder ‘impact’ dan de invasie aan het begin van de oorlog. Men was inmiddels wel wat gewend. Het verblijf heeft in ieder minder sporen achtergelaten in het familiearchief en wordt in dit artikel niet verder behandeld.⁵¹

Al met al kan worden geconcludeerd dat de ‘gedwongen gastvrijheid’, ondanks de tragische aanleiding en context, voor zowel gasten als gastgevers ook positieve aspecten heeft gehad, als men tenminste bereid was tot constructieve samenwerking en wederzijds begrip toonde.

Noten

1. Het deel van dit archief dat de Franse jaren van Van Hanswijk Pennink betreft diende als basis voor een eerder artikel: G. Westerink, ‘De Parijse jaren van mr. Jacob Frederik van Hanswijk Pennink’, *Kamper Almanak* (2013) 179-202.
2. Zie: C.J. Welcker, ‘25 jaar geleden... Belgische vluchtelingen in Kampen’, *Kamper Nieuwsblad*, d.d. 21 oktober 1939; I. Erdtseick, ‘Vluchtelingen in de gemeente Kampen’, *Historisch Tijdschrift voor de IJsseldelta* 40(2015)4, vooral pp. 4-8; T. de Wal, “Roerend erkentelijk”. Belgi-

- sche vluchtelingen in IJsselmuiden', *Historisch Tijdschrift voor de IJsseldelta* 41(2016)1, 3-13.
3. Gevormd door de grenzen van Nederland, België, Duitsland en het niet meer bestaande, neutrale ministaatje Moresnet.
 4. Wikipedia. Lemma: 'Duitse opmars door België'. De schatting van het aantal vluchtelingen loopt uiteen.
 5. 'Tweede bijeenkomst Centraal Steuncomité', *Kamper Courant*, d.d. 19 augustus 1914.
 6. Ze vertrokken al op de tweede mobilisatiedag. 'Stadsnieuws', *Kamper Courant*, d.d. 26 augustus 1914.
 7. 'Stadsnieuws', *Kamper Courant*, d.d. 2 september 1914.
 8. *Kamper Courant*, d.d. 5 september 1914.
 9. *Kamper Courant*, d.d. 12 september 1914.
 10. *Kamper Courant*, d.d. 10 oktober 1914.
 11. De prominente rol van burgemeester Meijer wordt uitgebreid belicht in De Wal, 'Roerend erkentelijk'.
 12. *Kamper Courant*, d.d. 14 oktober 1914.
 13. Ibidem.
 14. *Kamper Courant*, d.d. 17 en 21 oktober 1914.
 15. *Kamper Courant*, d.d. 21 oktober 1914.
 16. *Kamper Courant*, d.d. 28 oktober 1914.
 17. *Kamper Courant*, d.d. 4 november 1914.
 18. *Kamper Courant*, d.d. 28 oktober 1914.
 19. Handelingen van de Raad, d.d. 29 december 1914.
 20. *Kamper Courant*, d.d. 31 oktober 1914.
 21. Joop Kroon, *Het pand Nieuwe Markt 18*, manuscript voor een niet-gepubliceerd artikel. Een bestand daarvan bevindt zich in het SNS Historisch Centrum.
 22. Westerink, 'De Parijse jaren'.
 23. *Kamper Courant*, d.d. 19 december 1914.
 24. *Kamper Courant*, d.d. 23 december 1914.
 25. *Kamper Courant*, d.d. 29 december 1914, 'Stadsnieuws'.
 26. Ibidem.
 27. SNS Historisch Centrum (SNSHC), Archief J.F. van Hanswijk Pennink, doos 9, omslag 4.
 28. P. de Keyser, 'De Belgische houtsnijder Henri Wils', *Elseviers Geïllustreerd Maandschrift* 25 (1915) 49, 414-415.
 29. De Zandberg was de locatie waar veel activiteiten van het in Kampen gelegeerde garnizoen plaatsvonden.
 30. *Kamper Courant*, d.d. 6 januari 1915.
 31. De Keyser, 'De Belgische houtsnijder', 415.
 32. SNSHC, Archief J.F. van Hanswijk Pennink, doos 9, omslag 4.

33. Het feit dat dit exemplaar zich in het archief Van Hanswijk Pennink bevindt, ondersteunt dit vermoeden: SNSHC, archief J.F. van Hanswijk Pennink, doos 9, omslag 4.
34. *Kamper Courant*, d.d. 20, 23 en 27 januari 1915.
35. In Ijsselmuiden blijft nog een aantal leden van het gezin Govaerts achter, die zijn gehuisvest in de Theodora Elizabeth Stichting. Zij vertrekken pas begin september 1915 (De Wal, 'Roerend erkentelijk', 5-12).
36. 'Ingezonden brief', *Kamper Courant*, d.d. 6 maart 1915.
37. *Kamper Courant*, d.d. 17 maart 1915.
38. 'De geïnterneerde Belgen te Kampen', *Panorama*, d.d. 27 januari 1915.
39. De Keyser, 'De Belgische houtsnijder', 414-415.
40. Hartong, G. en H. de Hoog, 'Nederlandse boekenleggers van grafisch kunstenaars (11). Henri Wils', *Boekenpost* 19(2011)113, 10-11.
41. Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie (RKD) Den Haag. Digitaal dossier Henri Wils.
42. *Kamper Courant*, d.d. 20 februari 1915.
43. *Kamper Courant*, d.d. 31 maart en 3 april 1915.
44. Een paar maanden later, in augustus 1915, wordt een centrale commissie van steun (her?) opgericht, waarvan Frans Walkate wederom voorzitter is, 'wiens organiserend talent en werkkraft algemeen bekend is en bij meerdere gelegenheid de vuurproef heeft doorstaan'. *Kamper Courant*; d.d. 15 augustus 1915.
45. SNSHC, Archief J.F. van Hanswijk Pennink, doos 9, map 5.
46. Hartong en De Hoog, 'Nederlandse boekenleggers', 11.
47. Een exemplaar hiervan werd in 2020 aangeschaft voor de bibliotheek van het SNS Historisch Centrum.
48. A. van Elslander, 'Paul Valentijn Hendrik Karel de Keyser, Gent 14 oktober 1891 - Gent 22 februari 1966', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1973-1974* (Leiden 1975) 88.
49. SNSHC, Archief J.F. van Hanswijk Pennink, doos 9, map 8.
50. Website: www.literairgent.be. Lemma: Paul de Keyser.
51. Andere bronnen, zoals Erdtsieck, 'Vluchtelingen', De Wal, 'Roerend erkentelijk' en Welcker, '25 jaar geleden...' gaan hier wel verder op in. In het Stadsarchief Kampen bevinden zich diverse dossiers betreffende de opvang van vluchtelingen gedurende de laatste fase van de Eerste Wereldoorlog en de korte periode erna.